

Hohlpenningar – senmedeltidens skiljemynt

Av Roger Svensson

I denna artikel förklaras varför brakteater i form av hohlpenningar var praktiska som skiljemynt under senmedeltiden. Dessutom påbörjas en genomgång hur man särskiljer på hohlpenningar från olika regioner som fortsätter i kommande nummer av *SNT*.

Under högmedeltiden (1140–1320) var de lövtunna brakteaterna huvudmynt i stora delar av centrala, östra och norra Europa. Förklaringen till brakteaternas framgång var deras sammankoppling med dåtidens myntningspolitik – så kallade periodiska myntindragningar. Gamla lokala mynttyper förklarades ogiltiga och skulle växlas in mot en ny typ till växlingskurser och datum som på förhand var annonserade (se *SNT* 2017:1). Ofta var växelkursen fyra gamla mynt mot tre nya och indragningarna kunde ske en gång per år. Detta var ett sätt för myntherren att beskatta befolkning och handel.

För detta ändamål hade brakteaterna ypperliga egenskaper (se *SNT* 2017:5). De hade en stor diameter som underlättade förändring av motivet, så att folk lätt kunde se skillnad på ogiltiga och giltiga typer. Brakteaterna var dessutom lättare att hamra ut och överpräglade än tvåsidiga mynt. Sist men inte minst hade brakteaterna lägre produktionskostnader än tvåsidiga mynt; en egenskap som kom väl till pass då den utelöpande myntstocken skulle präglas om ofta. Endast en stamp behövdes som varade längre än stampar för tvåsidiga mynt.

Brakteatstamparnas längre hållbarhet har i sin tur tre förklaringar. För det första användes understampar, som håller längre än överstampar.

För det andra krävs mindre kraft vid brakteatprägling, eftersom myntämnet är tunnare. För det tredje gör det mjuka underlaget att rekylen blir mindre då brakteater präglas.

Periodiska myntindragningar med brakteater som huvudmynt fungerade så länge som myntningsvolymen var relativt låg och man kunde stänga ute utländska mynt från cirkulation på städernas marknader. Även små valutaområden underlättade indragningar. Men i slutet av 1200-talet och början av 1300-talet ökade penningvolymen kraftigt. Detta berodde dels på ökad arbetsspecialisering i städerna som ökade behovet av att använda mynt för transaktioner, dels på att kungar, feodalherrar och kyrkan föredrog att samla in skatter och avgifter i mynt snarare än i natura.

Den större myntvolymen gjorde det svårare att präglade om mynt ofta och att övervaka vilka mynt som var giltiga vid transaktioner. Även specialisering mellan städer och länder gjorde att interregionala handeln ökade som ofta nyttjade överregionala mynttyper. Därmed övergav man systemet med tidsbegränsade mynt och brakteater som huvudmynt omkring år 1300 på de flesta håll i Europa, även om undantag fanns där systemet kvarlevde en bit in på 1400-talet (till exempel Braunschweig och Magdeburg). I stället infördes långlivade mynt.

1. Witten, Wismar, före 1379.
1,44 g, 17 mm. Jesse 304.

2. Schilling, Wismar, efter 1433.
2,35 g, 25 mm. Jesse 516.

3. Halbschoter, Tyska Orden, 1364–82.
2,92 g, 26 mm. Vossberg 110.

Ekonomisk förklaring till hohlpenningar som skiljemynt

När de periodiska myntindragningarna upphörde, infördes på många håll i Europa olika former av långlivade tvåsidiga mynt. Det kunde handla om tvåsidiga mynt med valören en penning som i Sverige 1290–1354, men även högre valörer såsom groschen (9 penningar) i Thüringen, witten (4 penningar) eller schilling (12 penningar) inom Hansan från 1360- respektive 1430-talet, schilling (12 penningar) eller halbschoter (18 penningar) i Tyska Orden efter 1364, hvid (4 penningar) i Danmark från cirka 1380, örtug (8 penningar) i

4. Brakteat som liknar hohlpenning, Lübeck, 1250–1300. 0,54 g, 17 mm. Jesse 180.

5. Hohlheller, Frankfurt an der Oder, markgreve Joakim II, 1499–1535. 0,29 g, 16 mm. Bahrfeldt II:77.

6. Hohlheller, Köln, ärkebiskop Hermann IV von Hessen, 1480–1508. 0,19 g, 14 mm. Noss 476.

Sverige från 1370-talet, gote (12 penningar) på Gotland från 1340-talet. Bild 1–3. De valutaområden som hade huvudmynt med högre nominaler än en penning fortsatte ofta med skiljemynt i valören en penning.

Det finns två förklaringar till att det uppstod behov av högvalörer och mynt med olika valörer under 1300-talet. För det första ställde ökad lokal och internationell handel krav på högre och fler valörer. En annan trend under 1200-talet var att finviken silver i mynten sjönk – antingen genom sänkt silverhalt i områden med långlivade mynt (till exempel

Frankrike, Italien, Spanien) eller sänkt bruttovikt med bibehållen silverhalt i områden med myntindragningar.

Ett problem med skiljemynt är att arbetskostnaden för att producera dessa nästan är densamma som för mynt av högre valörer. Oavsett myntets storlek genomgår präglingsprocessen samma steg (tillverkning av plants och stamp samt själva präglingen). Produktionskostnaden som andel av myntets nominella värde är därför högre för skiljemynt än för högvalörer. Här kom brakteaternas låga produktionskostnad väl till pass

(se föregående avsnitt). Produktionskostnaden för skiljemynt kunde alltså sänkas genom att prägla brakteater. Under tidigare århundraden hade brakteaterna varit fragila, men då skulle de inte cirkulera länge i vilket fall som helst på grund av de frekventa myntindragningarna. När brakteater skulle användas som långlivade skiljemynt var man därför tvungen att stabilisera upp konstruktionen så att de blev mer kompakta och hållbara; diametern sänktes till cirka 12–18 mm och reliefen blev betydligt högre än tidigare. Dessa mynt fick benämningen *hohlpenningar*.

Karta 1. Hohlpenningar och hohlhellers i det senmedeltida Tyskland 1300–1550.

Notera: Endast de viktigaste myntorterna i Thüringen är markerade.

Geografisk spridning av hohlpenningar

Omfattande präglning av hohlpenningar i Tyskland skedde i (se Karta 1): 1) Norra Tyskland, speciellt Hansans städer; 2) Pommern; 3) Tyska Orden i Preussen; 4) Braunschweig och en del städer i södra Niedersachsen; 5) Brandenburg; 6) Thüringen; och 7) Hessen. Andra tyska regioner som sporadiskt präglade hohlpenningar var Harz, Anhalt, Sachsen och Magdeburg. Dessutom präglades hohlpenningar i ganska stor omfattning i både Danmark och Sverige samt delvis även i Norge och Baltikum.

I några områden såsom norra Tyskland och Thüringen var övergången från brakteater till hohlpenningar en stegvis process där diametern sjönk och reliefen höjdes successivt. I slutet av 1200-talet präglades brakteater som liknade hohlpenningar och de var fortfarande huvudmynt. Bild 4. Präglingen av hohlpenningar startade cirka 1325 i Mecklenburg, 1335 i Thüringen och 1350 i Meissen. I allmänhet förändrades bara myntfoten (diameter, vikt, silverhalt) för hohlpenningarna då även huvud-

7. Diepholz, greve Rudolph IV,
1302-50. Penning. 0,38 g, 16 mm.
Kestner 118, Giesen 1.1.

13. Lübeck, staden, 1350-1400.
Penning. 0,48 g, 16 mm. Jesse 184.

20. Rostock, staden, 1583. Scherf av
koppar. 0,34 g, 15 mm. Oertzen 209.

8. Holstein, hertig Christian I av
Oldenburg, 1460-89. Penning.
0,34 g, 16 mm. Jesse 266.

14. Lübeck, staden, 1400-talet.
Blaffert. 0,40 g, 19 mm. Jesse 284.

21. Stralsund, hertig Wislaw II von
Rügen, 1260-1302. Penning.
0,49 g, 17 mm. Dannenberg 143.

9. Holstein, hertig Christian I av
Oldenburg, 1460-89. Blaffert.
0,48 g, 21 mm. Jesse 299.

15. Lüneburg, staden, ca 1420.
Penning. 0,20 g, 16 mm. Jesse 197.

22. Stralsund, staden, 1300-talet. Penning.
0,34 g, 15 mm. Dannenberg 94b.

10. Hamburg, staden, 1400-talet.
Penning. 0,22 g, 16 mm. Jesse 176.

16. Lüneburg, staden, 1400-talet.
Blaffert. 0,46 g, 20 mm. Jesse 287.

23. Stralsund, staden, 1400-50.
Penning. 0,35 g, 16 mm.
Dannenberg 277, Jesse 218.

11. Hamburg, staden, 1400-talet.
Scherf. 0,15 g, 13 mm. Jesse 178.

17. Wismar, staden, 1350-1450.
Scherf. 0,19 g, 12 mm. Oertzen 195.

24. Demmin, staden, 1300-talet. Penning.
0,56 g, 17 mm. Dannenberg 108.

12. Hamburg, staden, 1450-1500.
Blaffert. 0,50 g, 20 mm. Jesse 281.

18. Mecklenburg, okänd myntort,
1280-1325. Penning. 0,32 g,
15 mm. Oertzen 147.

25. Wolgast, staden, 1300-talet. Penning.
0,26 g, 14 mm. Dannenberg 497.

19. Mecklenburg, okänd myntort,
1375-1475. Penning. 0,24 g,
13 mm. Oertzen 183.

26. Anklam, staden, 1300-talet. Penning.
0,46 g, 15 mm. Dannenberg 93.

27. Stettin, staden, 1300-talet. Penning. 0,29 g, 15 mm. Dannenberg 140.

28. Stettin, staden, 1300-talet. Penning. 0,22 g, 13 mm. Dannenberg 142.

29. Stargard, staden, 1300–20. Penning. 0,36 g, 15 mm. Dannenberg 129.

30. Pyritz, staden, 1300-talet. Penning. 0,20 g, 14 mm. Dannenberg 123.

31. Kolberg, biskopar av Cammin, 1300-talet. Penning. 0,31 g, 14 mm. Dannenberg 101a.

32. Pommern, okänd myntort, 1300-talet. Penning. 0,23 g, 15 mm. Dannenberg 468.

33. Pommern, okänd myntort, 1300-talet. Penning. 0,34 g, 15 mm. Jfr Kopicki 4854.

34. Tyska Orden, okänd myntort, 5:e emissionen 1277–87. Penning. 0,14 g, 16 mm. Paszkiewicz T5.6.

35. Tyska Orden, okänd myntort, 7:e emissionen 1297–1307. Penning. 0,21 g, 14 mm. Paszkiewicz T7.5.

36. Tyska Orden, okänd myntort, 8:e emissionen 1307–17. Penning. 0,24 g, 14 mm. Paszkiewicz T8a.21.

37. Tyska Orden, okänd myntort, 11:e emissionen 1337–47. Penning. 0,21 g, 14 mm. Paszkiewicz T11.19.

38. Tyska Orden, okänd myntort, 14:e emissionen 1360–63. Penning. 0,17 g, 15 mm. Paszkiewicz T14.1.

39. Tyska Orden, okänd myntort, 1380–1415. Penning. 0,12 g, 14 mm. Paszkiewicz T17a.

40. Tyska Orden, okänd myntort, 1416–60. Penning. 0,20 g, 15 mm. Paszkiewicz T18.

myntet reformerades med avseende på vikt och halt. Som visas i *Tabell 1*, så skiljer sig utseende och myntfot/fabrik (diameter, vikt, relief) väsentligt för hohlpenningar i olika delar av Tyskland. Från slutet av 1400-talet präglades en annan typ av hohlpenningar som kallas *hohlhellers*. Dessa har betydligt lägre relief än vanliga hohlpenningar och är betydligt fragilare. Dessutom var både diameter (13–14 mm) och vikt (0,20–0,25 gram) lägre för hohlhellers. Bild 5–6. De var alltid skiljemynt och präglades framförallt i Rhenlandet, en region som aldrig tidigare hade präglat brakteater. Men även städer som Magdeburg, Halberstadt, Brandenburg och Erfurt präglade hohlhellers (se *Karta 1*).

Hohlpenningar längs Nordsjö- och Östersjökusten i Tyskland

Hohlpenningarna från Hamburg, Lübeck och Mecklenburg är de mesta kända utanför Tyskland. De förekommer rikligt i skattfynd längs hela Östersjön – Hansans intresseområde. Lübeck och Hamburg införde witten – som motsvarade 4 penningar – som nytt huvudmynt på 1360-talet. Andra nordtyska städer antog snart denna standard.

År 1379 skapade åtta städer (Lübeck, Hamburg, Rostock, Greifswald, Stralsund, Stettin, Wismar och Demmin) den Hanseatiska myntunionen som varade tills början av 1500-talet. Unionen innebar att mynten var giltiga betalningsmedel i varandras städer. Städernas mynt hade sina egna stadsymboler men samma myntfot för både witten och hohlpenningar. Städerna i Hansan präglade även hohlpenningar med nominalerna 2 penningar, hohlblaffert, och ½ penning, hohlscherf.

Så länge periodiska myntindragningar genomfördes var oftast myntens silverhalt och vikt intakta. Ett kännetecknande fenomen för långlivade mynt var däremot den kontinuerliga sänkningen av silverinnehållet. Detta kunde göras antingen genom att sänka vikten eller silverhalten.

Tabell 1. Kännetecken för senmedeltida hohlpenningar från olika tyska områden.

Region	Diameter	Vikt	Kännetecken	Övrigt
Lübeckregionen	15–17 mm	0,27–0,42 g (sjunkande)	Glatt rand eller strålränd. Enkla symboler för staden	Hohlblaffert och Hohlscherf
Pommern	13–17 mm	0,23–0,35 g	Glatt rand eller strålränd. Enkla symboler för staden	Hohlscherf
Tyska Orden i Preussen	13–15 mm	ca 0,20 g	Glatt rand, låg vikt, enkel design	Kan ordnas kronologiskt baserat på motiv
Södra Niedersachsen	16–20 mm	0,40–0,60 g	Glatt rand, ofta hög vikt, symboler för staden	Obol (Braunschweig) och scherf (Goslar)
Brandenburg	15–16 mm	0,30–0,40 g	Glatt rand eller strålränd. Örn och hjälm vanliga motiv	Hohlscherf
Thüringen	14–20 mm	0,30–0,45 g	Bred glatt rand, stor diameter. Fin stil	Bokstäver på randen
Hessen	17–20 mm	0,25–0,40 g	Bred glatt rand, stor diameter. Fin stil	Bokstäver eller punkter på randen

Tabell 2. Vikt och silverhalt för Hansans brakteater och hohlpenningar 1225–1492.

År	Silverhalt (16-delar)	Bruttovikt (g)	Finvikt silver (g)	Kommentarer / Huvudmynt
1225	15	0.57–0.56	0.54–0.53	
1255	15½	0.501	0.474	Monetär konvention mellan Lübeck och Hamburg
1293	15½	0.487	0.470	
1304	14	0.469	0.410	
1325	14	0.469	0.410	
1350	13¼	0.405	0.335	
1373	–	0.405	–	Witten (1360-talet) och monetär union (1379)
1392	9	0.418	0.235	Dreiling och sechsling
1398	9	0.405	0.227	
1403	9	0.405	0.227	Witten
1406	9	0.405	0.227	
1422	8	0.340	0.170	Sechsling
1424	7¼	0.336	0.152	
1432	7	0.314	0.137	Schilling
1433	6½	0.304	0.124	
1492	6	0.270	0.101	Dubbelschilling (efter 1468)

Källa: Jesse (1967, s. 209).

I *Tabell 2* visas utvecklingen av silverinnehållet i nordtyska brakteater och hohlpenningar mellan 1225 och 1492, där finvikten för hohlpenningarna speciellt sjunker efter 1370-talet. Om finvikten silver ändrades i huvudmyntet så gjordes detta även i hohlpenningarna. Sådana myntreformer genomfördes tolv gånger mellan 1389 och 1492. Hohlpenningarna hade oftast en lägre

silverhalt än högvalörerna, men silverinnehållet var proportionellt, det vill säga finvikten silver i en witten motsvarade finvikten i fyra hohlpenningar. Exempelvis sjönk silverhalten från 9/16 till 6½/16 lod för hohlpenningarna mellan 1392 och 1433, medan sänkningen var 13/16 till 10/16 för huvudmyntet. Man ändrade även huvudmynt ett flertal gånger mellan witten, dreilinge, sechslinge

och schilling (*se Tabell 2*).

Typiskt för hohlpenningarna i Lübeckregionen och Pommern är att de antingen har glatt rand eller strålränd. Diametern är 15–17 mm och vikten sjunker tidsmässigt från 0,42 till 0,27 gram. För hohlblaffert och hohlscherf som präglades under 1400-talet är dessa värden högre respektive lägre. Mestadels är designen på hohlpenningarna enkla symboler för staden

som redan användes på brakteattiden, till exempel stadspört för Hamburg, krönt huvud för Lübeck, tjurhuvud för Mecklenburg, stråle eller fana för Stralsund, biskopshuvud eller nyckel i Bremen, lejon i Lüneburg och grip i Stettin. Det är svårt att klassificera de nordtyska hohlpenningarna tidsmässigt. Den bästa metoden är att använda bruttovikt och silverhalt, som visades i *Tabell 1*, eller information från daterade skattfynd.

Tyska Orden präglade hohlpenningar under cirka 250 år (1257–1520). Dessa har en relativt låg vikt på 0,20 gram, liten diameter på 13–15 mm och alltid glatt rand. Motiven är enkla, till exempel krona, ordenssköld, kors eller port. De kan dateras kronologiskt i tioårsperioder baserat på huvudmotiven. Detaljerna däremot representerar troligen olika myntorter (Königsberg, Danzig, Marienberg, Thorn och Elbing). Efter år 1364 är dessa hohlpenningar långlivade med schilling (12 penningar) eller groschen/halbschoter (16 penningar) som huvudmynt. Flera myntreformer med sänkta finvikter för både huvudmynt och hohlpenningar inträffar under perioden 1380–1520. I samband med dessa reformer byts motivet på hohlpenningarna.

Fortsättning följer i kommande nummer av SNT med analys av hohlpenningarna i centrala Tyskland.

Artikeln är finansierad med forskningsmedel från Sven Svenssons stiftelse för numismatik, Gunnar Ekströms stiftelse för numismatisk forskning och Stiftelsen Olle Engkvist Byggmästare.

FOTO:

BOZENA BROM MYNTHANDEL: 25.
DIRK HÄRING MYNTHANDEL: 9.
DIRK LOEBBERS MYNTHANDEL: 2.
KENNETH JONSSON: 12, 14, 15, 17–19, 21, 23, 28, 29, 31, 33, 35–40.
MAGNUS WIJK: 1, 4–7, 10, 11, 13, 16, 27, 30, 32, 34.
MANFRED OLDING MYNTHANDEL: 20, 22, 24, 26.
MISAB: 3.
WAG MYNTAUKTIONER: 8

Referenslitteratur

- Dannenberg, H.: *Münzgeschichte Pommerns im Mittelalter*. Berlin 1893.
- Jesse, W.: *Die Wendische Münzverein. Andra utgåvan*. Braunschweig 1967.
- Oertzen, O.: *Die Mecklenburgischen Münzen des grossherzoglichen Münzkabinetts*. Teil I. Die Braketaten und Denare. Hamburg 1900.
- Paszkiwicz, B.: A Chronology of the Teutonic Prussian Bracteates, i M. Andersen, H. W. Hoersnæs och J. C. Moesgaard, red., *Magister Monetae. Studies in Honour of Jørgen Steen Jensen*. Köpenhamn 2008 s. 171–86.
- Paszkiwicz, B.: *Brakteaty – pieniądź średniowiecznych Prus*. Wydawnictwo. Wrocław 2009.
- Svensson, R.: Villkor, uppgång och fall för tidsbegränsade mynt i medeltidens Europa. *Svensk Numismatisk Tidskrift* 2017:1 s. 6–9.
- Svensson, R.: Brakteater som tidsbegränsade mynt. *Svensk Numismatisk Tidskrift* 2017:5 s. 104–07.